

Posudek oponenta disertační práce Josefa Řídkého

Styl a historie: Vliv literarity jazyka na podobu historické temporality

předkládané v roce 2022 na Ústavu české literatury a komparatistiky

Práce Josefa Řídkého je zkoumáním vztahu „historického diskurzu“ a „dějin“, přesněji řečeno úlohy, kterou hraje literárnost historiografického diskurzu v jeho specifičnosti. Řídký na tuto Ricœurovskou otázku odpovídá poukazem na veličinu času samotného a usouvztažněním vzniklé trojiny s momentem historické pravdy, zkušenosti světa, která se ve skutečném historickém diskurzu objevuje jako vztah k faktům či vztah k minulosti samé. Analýzou vybraných příkladů historického psaní podporuje svou tezi, že specifická historická pravda se v historiografii projevuje jako její styl. Ve třetí části pak Řídký proponuje historickou rétoriku, tedy teorii, že historiografický diskurz nelze ztotožnit s fikcí na základě jejich narativity, nýbrž naopak, že historické psaní je jakožto narativní text vztaženo ke skutečnosti samé a jakožto promluva se obrací ke světu. Toto obrácení má svůj korelát v recepci čtenáře a je tedy v pravém slova smyslu rétorickou pozicí.

Práce je podle mého názoru nadstandardní, a to především hloubkou intelektuálního výkonu, přesností autorova myšlení a v neposlední řadě čirý přehledu po soudobé diskusi o dané problematice a spolehlivostí, s níž referuje jednotlivé koncepce. Z formálního hlediska je bezproblémová. Je psána kultivovanou, srozumitelnou, terminologicky přesnou češtinou a domnívám se, že po úpravě první části a přepracování v duchu námitek bych text považovala za vhodný k publikaci.

Za jedinou slabinu považuji relativní jednoduchost argumentačního oblouku spojenou s někdy kontraproduktivním důrazem na pojednávané teorie. Myšlenka historické rétoriky, proponovaná ve třetí části, by podle mého názoru stála za rozpracování.

Cítím se oprávněna vyjadřovat zejména k první části a závěrečným tezím. Pro účely námitek detailněji shrnu příslušný myšlenkový postup

První část, nazvaná „Historie“, je úvahou sledující dosti podrobně výklad Paula Ricœura řešení aporií časovosti pomocí matice trojí *mimésis z Času a vyprávění I* [dále TR I-III] a následně pod titulem „Strukturní prvky historické narace – epistemologická analýza“ následuje Ricœura v jeho popisu a diskusi kritiky historiografie v druhé polovině TR I (narativistická a nomologická hypotéza). Řídký reprodukuje dosti věrně, ale nesleduje otrocky sled úvahy, naopak, postup práce je zřetelně vlastní úvahou na zadané téma. Hlavním výtěžkem této části je Ricœurův důraz na epistemologický předěl, který jsme nuceni konstatovat mezi historií a fikcí a který se projevuje jako omezení historické intence (ve smyslu požadavku objektivity, konceptualizace a kritičnosti). Hlavním úkolem zůstává – spolu s Ricœurem – popsat specifickou podobu historické narativity.

V tzv. „ontologické analýze“ pak Řídký navazuje výkladem Ricœurových „konektorů“ z třetího dílu *Času a vyprávění*, zejména gnómonu, kalendáře, generace a stopy. Stopa je pak objasněna jako základní operátor, skrze něj se pomocí „nejvyšších rodů“ Stejného, Jiného a Analogického smiřuje čas fyzikální s časem lidským, čas roztrojený s časem homogenním. Stopa je ze své povahy stopy již časově strukturována a historické vyprávění je tak vyprávěním jen v kvazi-modu (57). To právě činí historické vyprávění odlišným od fikce: stopa vytváří ve vyprávěném předchodnou kauzalitu, kterou vyprávění více či méně sleduje. Pomocí na Émilu Benvenistovy založeného Ricœurova výkladu o metaforické referenci se Řídký – opět spolu s Ricœurem – zbavuje tropologické hypotézy ve smyslu Whitovy *Metahistorie*, což mu dovoluje „zachovávat minulostní ráz minulého“ a „nárokovat realismus“ (65).

Druhá polovina první části se zabývá různými aspekty *mimésis III* a jejího statutu coby „poetického řešení“ aporií času. Narativní identita historického vyprávění provádí toto řešení vytvořením historického času za pomocí konektorů, zvláště stopy. Přesto je v ní však k nalezení „imaginativní

rozměr“, který však nebrání v metodologické restrikci. Na tomto místě se Řídký od Ricœura poněkud odchyluje

„Připomeňme, že postupně rostoucí role imaginárna a fikce není na úkor toho, co jsme doteď nazývali historickým spontánním realismem či intencí anebo epistemologickým předělem. Historie stále zůstává přísně limitovaná tím, že svá vyprávění vepisuje do jediné časové osy, již má společnou s „historií“ přírody – historií v posunutém slova smyslu –, „historií“ geologie, „historií“ vesmírných těles (viz str. 262). Tato restrikce ukládá historickému vyprávění povinnost zakládat se na dokumentech a zároveň dává všem jeho podobám vlastnost souměřitelnosti. Protože se odehrávají na jediné časové ose, kterou navíc sdílejí s přírodou a jejími zákony, mohou se dílčí historická vyprávění sama mezi sebou korigovat a opravovat, stejně jako k sobě přiléhat, a to samé platí o jejich vztahu k pravidlům astronomického času, čili fyzikálním zákonům. Zde také koření onen epistemologický předěl, který historickému vyprávění ukládá, aby bylo právě kvazi-vyprávěním.“

Ricœur na referovaném místě říká něco trochu jiného: „...historie, řekli jsme, znovu vepisuje čas vyprávění do času universa. To je realistická teze v tom smyslu, že historie podřizuje svou chronologii jedinému časovému měřítku, jež je společné tomu, co se nazývá ‚historie‘ země, ‚historie‘ živých druhů, ‚historie‘ solárních systémů a galaxií. Toto zaznamenávání času vyprávění do času universa, které se řídí jediným měřítkem, je specifickým rysem referenčního modu historiografie.“ (TR III, s. 262)

Na této pasáži můžeme dobře sledovat Řídkého postup při shrnutí či parafrázi nějakého textu: text dosti přesně sleduje a přitom ho aktivně promýšlí a představuje si, co jím bylo míněno. Konkrétně v tomto místě se domnívám, že ve svých vývodech došel až za intenci původního textu – zatímco Ricœur konstatuje jen společnost referenčního rámce a jednotnost chronologií různých historií, Řídký poukaz převádí na tvrzení o vztahu historie ke světu, ke „skutečné“ časové ose, chceme-li. Tomu se však Ricœur, jak vidíme z formulací, právě snaží vyvarovat.

V tomto konkrétním případě je pasáž podle mého názoru projevem celkové snahy vykázat napojenost historie na „skutečný svět“ a zachovat její nárok na realismus, což je ambice, kterou budeme komentovat níže, v bodě 5.

Dále uvádím principiální námítky, které by mohly posloužit jako otázky k diskusi při obhajobě.

1) Otázka skutečného statusu jednotlivých složek v trojici „čas – styl – historická temporalita“, případná problematičnost jejich kruhové – hermeneutické – podmíněnosti.

Řídký v první části své práce začíná úvahou (opřenu o Ricœura) o vzniku dějinnosti prolínáním historického stylu („zápisu“) a historické temporality (s. 11-12). V rámci náznaku jejich dialektiky poukazuje na nepostradatelnost minulosti (kterou chápu zde jako synonymum historické temporality). To je předpokládám výrazem avizovaného rozhodnutí dívat se na historiografii prizmatem dějin (s. 9), tedy docenit nepostradatelnost „času“ ve zrodu vědy o historii.

Nehledě na to, že se pohybujeme na poli hermeneutické teorie a určitá kruhovost je nezbytná, není přesto na místě úvaha o původu historické temporality? Řídkého úvahy obecně vzato naznačují, že historická temporalita sama je výsledkem refigurace pomocí (historiografického) textu. Nebylo by tedy vhodné se ptát, kde se bere základní časovost předtím, než je odemčena pro prolnutí s historickým stylem. To ústí do problému symbolizace, o němž se zmíníme níže (3).

Vzhledem k tomu, že tato iniciální úvaha je jednoznačně převzatá z *Času a vyprávění*, navrhovala bych například uvážít, co přesně Ricœur naznačuje při analýze Aristotelovy poetiky. Výklad pojetí zápletky jako *mimésis praxeós* je podle mého názoru třeba chápat tak, že *mythos* je nápodobou jednání, které už je konfigurováno jako příběh („Jestliže tedy na jedné straně zachováme *mimésis* její aktivní ráz, který jí dává *poiesis*, a jestliže se pevně držíme vodítka definice *mimésis* pomocí *mythos*,

pak jednání, tedy předmět ve výrazu *mimésis praxeós* (1450b3), nemůžeme chápat jinak než jako korelát mimetického působení, jež se řídí (systematickým) uspořádáním událostí. (...) přísná korelace mezi *mimésis* a *mythos*, zdá se, dává genitivu *praxeós* primárně, i když nikoliv výlučně, smysl noematického korelátu jistě praktické *noésis*. Jednání [rozuměj: napodobované jednání] je ‚konstrukt‘ v němž spočívá mimetické působení.“ TR I, s. 61-62) Takové čtení jde jistě za smyslu celku *Času a vyprávění*, zajímalo by mne však, co si o něm Řídký ze své pozice myslí. Umožnilo by totiž najít počátek hermeneutického kruhu aristotelské mimése, a to v samotném jednání, což by vyhovovalo Řídkého závěrům v třetí části.

2) Jakkoli souhlasím s pojetím metafory jako dvojí invence, **nedomnívám se, že by se dala metaforická reference z Ricœurovy Živé metafory dala popsat jako „tenký film**, který na věcech ulpívá a mění způsob, jímž odrážejí světlo; mění jejich percepci, nikoliv je samé.“ (s. 14). Metaforická reference je určitý mezní pojem při rekonstrukci metaforického smyslu a je třeba ji chápat spíše jako vůli k referenci než referenci samotnou, tedy jako ochotu zvažovat problém pravdivosti i ve vztahu k metafoře. Nehledě na to, že Ricœur tento jev zarytě popisuje jako referenci či denotaci (MV s. 290), při bližším čtení to vypadá, že se jedná o jev na úrovni fregovského *Sinn*, tedy na úrovni významu, na úrovni vztahu znaků, konotace: „la vision du semblable que produit l'énoncé métaphorique n'est pas une vision directe, mais une vision qu'on peut dire elle aussi métaphorique: pour parler comme M. Hester, le voir métaphorique es tun „voir comme“ (*seeing as*).“ (MV, s. 290) Je velmi nebezpečné chápat nějakou modalitu „vidění jako“ jako něco na úrovni denotátu samého. Řídkého příměr s filmem ulpívajícím na věcech je pokusem něco takového myslet, nicméně obávám se, že by bylo lépe konstatovat, že se jedná z Ricœurovy strany o přehmat, anebo – vstřícněji k našemu autorovi – hovořit raději o pouze o „vůli“ k referenci.

3) Jedním z nejzajímavějších problémů, který Řídkého práce podle mého názoru nabízí, **je otázka pojetí symbolického zprostředkování na úrovni mimésis I.** (s. 18 nn).

Pokud *mimésis I* předpokládá určitou strukturaci jednání symbolem, což následně umožňuje jeho uchopení ve vyprávění, není potom to, co označujeme jako *mimésis*, provedeno už předtím, než to vůbec začalo? Je-li jednání předem symbolické povahy a smyslem *mimésis* je tuto povahu rozpoznat, není zbylý proces jen opakováním toho, co se stalo, nebo jeho přiváděním k viditelnosti? A pokud ano, neměli bychom se především ptát po *počátku* tohoto procesu, okamžiku pojmenování, ustanovení, které rozpoznání předchází? Oproti Řídkého interpretaci je v Ricœurově výkladu Casirra položen důraz na symboličnost, či chceme-li sémiologičnost, což zastírá to, co je na druhém bodu *mimésis I* zásadní – že prefigurace je znakové povahy a nese všechny vlastnosti, které k tomu náležejí.

Řídký toho je zdánlivě je vědom, když Ricœur cituje: „Teprve v systému symbolických konvencí získávají gesta příslušné funkce a stávají se označujícím, znakem. Ještě dřív, než jsou symboly podrobeny interpretaci, jsou to interpretanty, které jsou danému jednání imanentní“ (str. 96). Symbolický kontext tvoří latentní tkáň, na jejímž základě můžeme teprve soudit nebo hodnotit. Pro Ricœur je důležité, že tyto prvky tvoří význam jednání dříve, než se k nim připojí ‚ty autonomní symbolické celky, které mají svůj původ v řeči nebo v psaném textu‘ (str. 95).“ (s. 18)

Nicméně dále z ní poněkud zhurta vyvozuje důraz na jednání a svět zkušenosti:

„Upřednostněním praktického předporozumění před autonomním kruhem řeči, jež se dokáže sama v sobě zdánlivě donekonečna recyklovat, se snaží vyhnout neřešitelným paradoxům post-structuralismu, jež vznikají postulováním jazyka jako nereferenčního, soběstačného systému. Jak totiž podotýká Derrida, text ke své přiměřené interpretaci vyžaduje kontext, který nicméně jazyk sám

neposkytuje. Začarovaný kruh řeči, jež není schopna udržet si svůj smysl, zde Ricœur prolamuje jeho navázáním na svět zkušenosti.“

Podle Řídkého řeší Ricœur začarovaný kruh poststrukturalismu upřednostněním praktického porozumění a tudíž navázáním řeči (jako hermeneutického procesu figurace) na svět.

I kdyby nebylo schematizujícího pohledu na Derridu, nejsem si jistá, že takovou interpretaci v Ricœurovi vidím. Při výkladu symbolického prostředkování (TR I, s. 95-98) Ricœur skutečně několikrát odkazuje na jednání: jednou, když spolu s Geertzem upozorňuje na jeho „veřejnost“ (s. 95), podruhé a zejména, když promýšlí základní ukotvení Aristotelova konceptu umění v jeho etickém rozměru (umění vyvolává katarzi díky tomu, že zobrazované postavy jsou již pro publikum předznačené jako mající určité etické hodnoty, s. 98) V obou případech jde ale o popis řeči bychom *sémiologických* vlastností symbolického předznačení: významová artikulace je veřejná tím způsobem, jako jsou veřejné všechny znakové systémy, totiž jako soubor hodnot vyžadovaných sociálním tlakem; a postavy u Aristotela mají mravní hodnoty (*valeur!*), tedy statusy v rámci sémiologického systému významů, který je shodou okolností systémem etiky.

V obou případech jde o vztah k etice na úrovni symbolizace samé, na rovině znamenání, tedy označujícího, nikoliv na úrovni světa. Poukaz, který Řídký používá jako „cestu ven“, ve skutečnosti deklaruje znakovou povahu jednání, a v kauze poststrukturalismu jej tedy spíše obhajuje, než popírá. (o sémiologičnosti jednání svědčí i poukaz na jeho čitelnost, s. 18).

Řídký sice na předchozích stránkách mluví o Ricœurově dlouhé cestě (15), ale nezdá se, že by doceňoval její dopad. To je problém z hlediska celku Řídkého argumentace, protože ukotvení ve světě a jednání je opěrným bodem dalších úvah.

4) Výše popsaný problém se následně promítá **do uchopení času přes nitročasovost**. Řídký říká:

„...situováním zdánlivě lineárního plynutí času do dialektického rozvržení nitročasovosti je přibuznost času a vyprávění zřejmější. Místo lineárního času nyní pracujeme s časem těhotným věcmi příštími, který má smysl pouze vzhledem k tomu, co už proběhlo a co se ještě stát má. Vzpomeňme, že rovina pojmové osnovy jednání předpokládá jistou minimální znalost možných zápletek. Ale co je tato předběžná znalost zápletky jiného, než teleologické chápání jednání jakožto spějícího k něčemu, chápání, které teprve činí jednání srozumitelné a čitelné.“

Tam, kde chápeme symbolickou prefiguraci jako něco vyplývajícího z povahy jednání jakožto součásti zkušenosti ve světě, vypadá nitročasovost jako určitý nálezný základních struktur jakéhokoliv bytí, a ne jako něco, co je výsadní strukturou pobytu *jakožto pobytu*. Řídký tak Ricœurovu úvahu zbavuje toho nejzajímavějšího, co v ní bylo: konstatování, že narativní struktura dějinnosti je součástí nutné vnitřní struktury pobytu a je tedy jedním z existenciálů.

To ale Řídkému usnadnilo rozdělení teoretiků historiografie na „nechápaté“ narativisty a „správnější“ rétoriku fikce. Je možné, že je takový postup na místě. Nicméně argumentace, kterou ke svému závěru došel, je velice stručná, v podstatě se jedná jen o citovaný odstavec, který je spíše formulací vlastních domněnek, než propracovanou inferencí. Problém se plně projeví v našem posledním bodu.

5) **Posun ke světu a jednání je opřen o Ricœurův referát „benvenistovské lingvistiky“ (Řídký odkazuje na IV. Studii *Živé metafoxy*, pozn. 21):**

„...můžeme odkázat na postřehy učiněné v *Živé metafoxy*, kde je diskurz v duchu benvenistovské lingvistiky vždy pojímán jako událost ve světě a lingvistické jednotky od věty výše jako nevyhnutelně směřující k referenci, či lépe intenci – jinak by nebyly srozumitelné; vždy se „vypovídá o něčem“ Promluva přivádí k řeči zkušenost, jejímž horizontem je svět.“ (23)

Nutno říci, že Benvenistovo dělení mezi sémiotikou a sémantikou je v *Živé metafoře* objasněno spíše ve třetí studii (vzhledem k tomu, že se zabývá metaforou na ploše věty). Problém reference věty se řeší v souvislosti s Fregovým *Sinn a Bedeutung*. Zde Ricœur říká, že jazyk na úrovni věty získává nejen schopnost značit (danou systémem), ale také vztah ke světu, referenci: „Dans la langue, il n’y a pas de problème de référence: les signes renvoient à d’autres signes dans le même système. Avec la phrase, le langage sort de lui-même; la référence marque la transcendance du langage à lui-même.“ (s. 97) to vede k dalším vyjádřením o sémiotice a sémantice: „La sémiotique ne connaît que des relations intralinguistiques; seule la sémantique s’occupe de la relation de signe avec des choses dénotées, c’est-à-dire finalement de la relation entre la langue et le monde.“ (Tamt.)

Ve čtvrté studii je pak tato konstrukce použita k popisu zjednodušujícího přístupu saussurianismu (ve smyslu nauky *Kurzu*) jako základu „strukturalismu“ (s. 130), a především, úvaha je opakována a dotazována v sedmé studii, kde je Fregovo rozlišení a Benvenistova opozice použita ve smyslu, který Řídký parafrázuje, totiž k důkazu, že metaforická reference je možná.

Za prvé, jak jsem řekla výše, nedomnívám se, že lze mluvit jednoduše o metaforické referenci jako existující složce práce promluvy, pouze je třeba s ní počítat jako s něčím, k čemu příjemce směřuje.

Za druhé, Benvenistova distinkce mezi sémiotikou a sémantikou je problematičtější. Jeho teorie promluvy byla formulována v ostrém protikladu právě k „saussurianismu“ jako teorii znaku a tuto polaritu od Benvenista Ricœur nekriticky přejímá. Distinkce mezi sémiotikou a sémantikou pracuje s představou dvou různých přístupů k jazyku odpovídajících jeho dvěma různým dimenzím. V první je centrálním pojmem znak a důraz je na jazyk jako systém izolovaný od svého užití, v druhém je základem věta/promluva a uchopování se děje v rámci celé komunikační situace, tedy včetně reference a žité zkušenosti. Je však na místě se ptát, zda Benvenistovy dva aspekty nejsou ve skutečnosti dimenzemi téhož systému, zda znak není nutnou podmínkou fungování promluvy a naopak, zda není určitá obecnost nezbytná pro to, aby se promluva ke světu vztahovala. Ricœurůva rétorika svádí čtenáře k představě, že pokud odmítneme „saussurovské postuláty“, bude odstraněna poslední překážka, která bránila teoretizaci jazyka jako výrazu žité zkušenosti. Když ale začneme probírat některé rysy promluvy, jež mají podle Benvenista zajišťovat vztah ke světu (osobní zájmena, čas...), zjistíme, že to jediné, co je na nich uchopitelné, je právě *to obecné* (totiž já jako obecný koncept subjektu, přezens jako obecný koncept přítomnosti, nikoliv konkrétní okamžik promluvy atd.).

Vztah ke světu je pochopitelně v promluvě přítomen, ale nikoli jako její obsah, ale jako záměr mluvčího zrekonstruovat referenci, tedy vůle ke smyslu a referenci, jak ji známe ze sedmé kapitoly *Živé metafoře* a z Ricœurova popisu *mimésis III z Času a vyprávění*. Sám Řídký si je těchto limitů vědom (viz uvedený citát), jen je neakcentuje nebo nedomýšlí.

Uvedené problémy se projevují v závěru práce, když Řídký konstatuje, že historie není specifická svými literárními postupy, ale „časem“.

Samotnému argumentu rozumím jen s dobrou vůlí: Řídký říká, že historie se stává literární až s přizváním času, toto přizvání času má ovšem podobu jeho vyloučení pomocí různých literárních postupů, jako je parataxe (Coste, pozn. 536) a různé tropické rysy ve smyslu Haydena Whita (pozn. 537). Řídký říká: „Neosobní, heterodiegetický vypravěč, transparentní vyprávění a iluze objektivit mají ten účinek, že se dějiny jeví dočista odtržené od jakékoliv perspektivy přítomnosti, jako by se odehrávaly samy o sobě, byly zcela inertní.“ To znamená, že čas činí historii literární tím, že je pomocí literárních postupů vyloučen. To dává docela dobrý smysl, nicméně nemohu se ubránit dojmu kruhovosti, který je ovšem ve výkladech o hermeneutických teoriích denním chlebem.

Tvrzení se (soudě podle vlastního Řídkého odkazu) připojuje k úvaze na str. 118, která patří ke klíčovému místům práce a stojí proto za usouvztažnění: Zde Řídký na základě Whitovy metahistorie uvažuje o možnosti přeznačení minulosti reorganizací její zápletky a poukazuje na silnou dimenzi

jednání v tomto procesu, v němž navíc odhaluje „silnou pečeť času“. „V tom nejkrajnějším případě“, píše Řídký, „jedinání ... je samou podmínkou existence času“. To je mimořádně zajímavé tvrzení a svým způsobem vrchol práce, ale nejsem si jistá, že je dostatečně nahlédnuto. Uvedené příklady jsou totiž spíše ilustrací ovlivnění času (smrštění, zhutnění...), než na jeho založení – nejextrémnějším příkladem je problém dějin po atomové bombě (Anders, Řídký s. 119) v nichž však čas dostal spíše novou kvalitu a byl *ukončen*, nikoliv *založen*.

Osobně považuji tezi o založenosti času v jednání (jak ji Řídký čerpá z Ivana Jablonky) za mimořádně podnětnou a hodnou rozvedení, dokonce se domnívám, že by se tak dalo učinit na základě *Času a vyprávění*, nicméně Řídký myšlenku nerozvíjí a zdá se, že je spíše vrcholem než počátkem jeho vědeckého úsilí. To je zcela dostačující, co se týče nároků na tuto práci, ale obecně vzato je to škoda. Stejně tak myšlenka založená na Jablonkovi (s. 305-306, nehledě na podrobnou analýzu jeho *Historie prarodičů, které jsem neměl*), která odhaluje v jednání sémantickou dimenzi, mi připadá jako mimořádně plodná úvaha, která otevírá možnost, že by se zápletky a narativita definovala v termínech svého *obsahu*. To by umožňovalo řešit řadu oblíbených problémů, jako například odkud se bere magická moc zápletky zaujmout nebo co je podstatou napínavosti – bylo by to díky její vnitřní obsahové koherenci. Taková odpověď je sice zdánlivě nasnadě, ale systematicky bylo obtížné ji podchytit, a Řídkého práce k takovému podchycení nabízí cestu.

Jak jsem uvedla výše, práci považuji za nadprůměrnou, napsanou s velkou pečlivostí a porozuměním pro téma. Domnívám se, že – navzdory pochybám, které vyjadřuje na začátku – se Josef Řídký během doktorského studia stal skutečným odborníkem na danou problematiku. Pokud bude práce po úpravách vydána (doporučovala bych zejména redukci první části na argumentační jádro a opatření rozsáhlejších kapitol podnadpisy, dále rozvedení a prohloubení třetí části práce), bude sloužit jako velmi dobrý úvod do problematiky vztahu literárnosti a historie.

Předběžně klasifikuji předloženou disertační práci jako „prospěš“.

21. 1. 2022

Eva Krásová